

Тетяна Грушева

Релігійна дискредитація євреїв – крок у реалізації більшовицької моделі атеїстичного суспільства

На початку XX ст. єврейська спільнота в Україні зазнала світоглядної трансформації: з одного боку – поширювався сіонізм, з іншого, – стала відчутною природна культурна асиміляція. Ці процеси були перервані із початком більшовицького атеїстичного експерименту. За задумом ідеологів, антирелігійна робота повинна була мати “індивідуальний вимір”. Тому представленню пропагандистами віруючого як ворога советській державі передував етап висвітлення псевдонауковцями культових особливостей різних релігійних напрямів. У 1920–1930-х рр. у літературі, пресі, під час публічних лекцій та на радіо створювався ворожий (часто карикатурний) образ іудея; були організовані “антирелігійні суди”. Усе це – складові цілеспрямованої інформаційної політики з дискредитації єврейської спільноти і закладання у широких суспільних колах антисемітських стереотипів соціально-економічного та релігійного виміру.

Ключові слова: іудаїзм, атеїзм, дискредитація, дискримінація

Tetiana Grusheva

Religious discrediting of jews – a step in the implementation of the bolshevik model of an atheistic society

At the beginning of the 20th century, the Jewish community in Ukraine underwent a worldview transformation: on the one hand, Zionism spread, on the other, cultural assimilation became noticeable. These processes were interrupted with the beginning of the Bolshevik atheist experiment. According to the ideologists, anti-religious work was supposed to have an “individual dimension”. Therefore, the presentation of the believer as an enemy of the Soviet state by propagandists was preceded by a stage of coverage by pseudo-scientists of the cult features of various religious movements. In the 1920s and 1930s, a hostile (often caricatured) image of the Jew was created in literature, the press, during public lectures, and on the radio; “anti-religious courts” were organized. These are components of a targeted information policy to discredit the Jewish community and establish anti-Semitic stereotypes of socio-economic and religious dimensions in broad social circles.

Keywords: Judaism, atheism, discrediting, discrimination

Аналіз українського релігійного простору міжвоєнного періоду потребує конкретизації, вивчення особливостей ставлення советських ідеологів до окремих культів. Детальне дослідження проблеми дозволить установити історичну правду, виявити масштаби трагедії, яку спричинив атеїстичний експеримент, винести уроки тоталітаризму. Ці проблеми особливо актуалізувалися за часів декомунізації.

Життя євреїв, у тому числі й у советській державі, детально досліджував американський історик Сало У. Барон. Він слушно акцентував увагу на соціальних процесах історії етносу і взаємовпливах між євреями та їхнім оточенням. У роботі “The Russian Jew under tsars and Soviets” у розділі “Era of Revolutions” автор формулює завдання та наслідки діяльності єврейських секцій, шляхи викорінення атеїстичною владою іудаїзму [13].

Серед історіографічного доробку сучасних учених виділимо роботу О. Ситника, присвячену становищу релігії, Церкви та духовності в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. Вважаємо висновки автора, які присвячені антирелігійній політиці більшовизму на етапі посилення авторитарних тенденцій, спрямованій на нищення духовності та моральних традицій народу, такими, що не втратили актуальність і сьогодні [10]. “Євреї України 1921–1929 рр.” – дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук О. Козерода, є комплексним дослідженням трансформацій єврейської громади унаслідок більшовицької соціальної політики в 1920-х рр. [8]. Низка робіт О. Вітринської присвячена політиці радянської влади щодо іудаїзму в Україні в 1921–1929 рр. У контексті представленого дослідження особливий інтерес представляє робота “Підготовка кадрів антиюдейських агітаторів та пропагандистів у міжвоєнний період в Україні”. Авторка окреслює конкретні кроки антиїудейської пропаганди та агітації, а також дії нової влади щодо дискредитації домінуючого в минулому світогляду, у тому числі релігійної свідомості населення [3].

Наприкінці XIX – початку XX ст. єврейська спільнота в Україні¹ зазнала складних трансформаційних процесів. З одного боку – домінуюча в Європі культура окреслила загальнолюдські цінності, що виявилися універсальними (серед них успіх, віра в прогрес тощо). Спостерігаючи адаптацію єврейства до нових реалій, свідок тієї епохи Володимир (Зеєв) Жаботинський вказував на те, що бажання “жити загальнолюдським життям” призвело до того, що євреї “перестали дорожити своєю єврейською сутністю та почали тяготитися нею” [5, с. 6]. Він закликав зробити самопізнання основою народного виховання [5, с. 15], у той же час розуміти, що асиміляція може бути етапом прогресу [5, с. 18]. З іншого боку, – у цей час набирає обертів сіонізм, прибічники якого ставили за мету звільнення від дискримінації та відновлення єдності євреїв (орієнтація на традиційні релігійні цінності іудеїв та створення єврейської держави). Саме такі процеси були актуальними в середовищі євреїв у час коли більшовики почали робити спроби встановити контроль над усіма сферами життя, у тому числі духовною.

Характеризуючи іудаїзм, потрібно зважати на те, що дослідники мають справу не тільки з етнічною релігією, а й із світоглядом та способом життя єврейського етносу. Здавалось би, цей факт додав гнучкості іудаїзму в протистоянні із безвірною владою. Але цього очевидно не спостерігалось в часи посилення авторитарних тенденцій у советській країні.

Ідеологія нової влади була безальтернативною, не допускала опозиційності світоглядних орієнтацій. Ленінська теза про те, що “всі сучасні релігії та церкви, всі і всілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди як органи буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації та одурманенню робочого класу” [9, с. 371–372], визначила стратегічну мету советської держави – побудову атеїстичного суспільства.

За задумом ідеологів, виховання поведінки покірності, відданості громадян повинно було формувати “советську людину”. Модель державно-церковних відносин в УСРР складала два виміри: декларований – коли законодавство визначало спільні

¹ Звертаємо увагу на наукову дискусію щодо термінології “євреї України” та “українське єврейство”. Детальніше див. Кальян С.Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. 2008. Вип. 42. С. 277–288.

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

правила для всіх конфесій, а за релігійними організаціями зберігалось право вільно відправляти треби, та реалізований на практиці – коли контрольовані державою наукові, освітні і мистецькі кола вдавалися до дискримінації окремих релігійних культів², створюючи картину чорно-білого світу (“друг-ворог”), а репресивна машина долучалася до боротьби із “ворожим”. Місце советської пропаганди у створенні соціального міфу та реалізації більшовицької моделі атеїстичного суспільства ми визначаємо як ключове; її час збігається із першими роками панування комуністичної ідеології в Україні. Відрізнялася хіба що інтенсивність утисків віруючих.

Злочини часів “воєнного комунізму”, переслідування “буржуїв” призвели до масової еміграції євреїв. У цей же час з’являються перші єврейські секції, які ставили за мету знизити рівень релігійності та націоналізму, а на противагу вкоренити пролетарську культуру, поширити комуністичні ідеї серед міського єврейського населення. Такі процеси похитнули міць єврейської громади в Україні.

Інші процеси відбуваються у період коренізації та непу, коли актуалізується національне питання та пом’якшується державний контроль в економіці. Курс на боротьбу з релігією залишається без змін, але переслідується, головним чином, православна Церква, що претендувала на духовне лідерство та уособлювала старий політичний устрій. У той же час Церкви, які на установчих з’їздах підтвердили лояльність новій владі, опинилися у “привілейованому” становищі (так, серед істориків дискутується точка зору, що до 1929 р. тривали “золоті роки” для протестантських громад).

Окрім протиставлення православної Церкві, владні органи мають ще одну “користь” у такій тимчасовій свободі релігії – спостереження за господарськими успіхами релігійних громад. Це, однак, не виключало постійного нагляду за ними з боку карних органів. З 1924 р. почалася консолідація євреїв в окремих населених пунктах (створені Златопольський, Сталіндорфський та Калініндорфський єврейські райони). Існування окремих районів сприяло формуванню ідентифікації місцевих жителів та легітимізувало домінування національної єврейської культури [2, с. 92, 96]. Таке становище віруючих було недовговічним, бо вже в цей час у вищих ешелонах влади ведеться дискусія щодо їх подальшої долі.

З 1925 р. задля демонстрації масовості руху атеїстів починає активно діяти Спілка Войовничих Безвірників. І вже з кінця 1920-х рр. державні органи роблять спробу поставити під всебічний контроль духовне життя. Розгортається непримиренна боротьба з “релігійними забобонами”. Характеризуючи тогочасний соціально-психологічний клімат, Алла Киридон вказує на деморалізацію суспільства, інфантилізм, байдужість [7, с. 284]. На фоні таких суспільних настроїв були реалізовані радикальні перетворення в Україні.

У випадку із єврейством советські ідеологи вбачали опозиційність існуючому ладу ще й у традиційному способі життя, руйнація якого йшла паралельно із наступом на іудаїзм. На цьому і буде робити наголос антиіудейська пропаганда в УСРР. Релі-

² З Постанови ЦК РКП (б) “Про постановку антирелігійної пропаганди” (1921): “Антирелігійну пропаганду влаштовувати не інакше як після ретельної підготовки доповідача та ознайомлення його з питанням. Поряд з антирелігійними диспутами, такими, що аж ніяк не висувуються в теперішній час на перший план, повинна йти серйозна наукова, культурно-просвітницька робота, яка підводить природничо-науковий фундамент під історичне висвітлення питання про релігії” [11, с. 450].

БОГАМ МИ БІЛЬШЕ НЕ РАБИ!

(Уривок із поеми „Співучі яруги“).

В церквах, синагогах, костьолах
Маєтки лжебогів лежать без ужитку—
Хай клене і дрижить
Сиводуха містерія!

Із незаможних, із безбожних
Створить комісію усюди.
І гори золотого посуду,
Чаш і лжіц, гвоздів і риз
На вози!

Обдерить предтеч, перевозваних¹,
Глухонімих златоустів.

Іл. 1. Вірш І. Дніпровського “Богам ми більше не раби” з журналу “Безвірник” (1931)

гійна дискредитація стала поширеною практикою в атеїстичній державі. Советські ідеологи та пропагандисти використовують індивідуальні підходи в антирелігійній роботі, створюючи ворожий та часто карикатурний образ “попа”/“бузувіра”/рабина у псевдонауковій літературі, пресі, під час публічних лекцій, на радіо.

До створення образу “чужих” активно підключилися антирелігійні видання. Так, на сторінках “Безвірник” (1924–1935) знаходимо інформацію, що змальовує певні образи віруючого (у тому числі іудея). Карикатури, памфлети – кроки цілеспрямованої інформаційної політики зі створення негативного образу єврея, провокування у населення ненависті і закладення антисемітських стереотипів соціально-економічного та релігійного виміру. Прикметно, що, окрім типових звинувачень віруючих у служінні капіталістичному ладу, іудеям закидали те, що їхня релігія стала знаряддям відокремлення євреїв від інших народів [4, с. 181].

І. Дніпровський – автор наведеного вірша, промовисто підсумовує “Богам ми більше не раби” (Іл. 1) [1]. Такі гасла стануть лейтмотивом антирелігійної пропаганди в художній літературі, плакатному мистецтві, кіно та, навіть, анімації.

Ще один напрям дискредитації релігійного життя євреїв у советській Україні – організація “антирелігійних судів”. Як правило, публіка на такі збори була спеціально відібрана та підготовлена. “Судилища” проводилися публічно, із метою привернути увагу максимальної кількості пересічних глядачів до всесилля карних органів. Олег

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Козерод розглядає їх як форму боротьби проти викладання Тори [8, с. 159]. У широкому контексті – це була боротьба проти традиційного укладу життя євреїв.

До пропагандистської роботи активно підключилася музейна мережа советської України, яка була перетворена у “політосвітній комбінат” та стала зручним знаряддям для ідеологів. Тенденційно добираючи експонати, музеї слухняно створювали спотворений образ віруючого на виставках антирелігійного змісту, який вкладався у дихотомічну модель “свій” – “чужий”.

Наступом на вікові традиції та релігію євреїв можна вважати боротьбу советської влади та ідеологів проти дня “перепочинку” – суботи. Усе, що не вписувалося в унормоване нове життя, підлягало публічному осуду. Так, разом із іудеями мусили відмовитися від релігійного канону дотримання суботи представники інших релігійних культів (віруючі євангельські християни в дусі апостольським, євангельські християни святі сіоністи, субототствующі п’ятидесятники тощо).

Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. советські пропагандисти остаточно окреслили образ ворога, складовою якого були віруючі, у тому числі іудеї. Тому всі елементи тиску та репресивні практики, які були випробувані до цього часу, запрацювали на повну міць: закриття синагог (у той період віруючі різних сповідань неодноразово скаржилися на безпричинне закриття культових споруд); вилучення культових цінностей (особливо ця тенденція посилилася з початком індустріалізації, хоча сума всіх вилучених церковних цінностей не компенсує навіть 5% потреб форсованого розвитку промисловості); мовний тиск на іудеїв – викорінення івриту (оцінюючи цей процес, Олена Вітринська робить слушний висновок про дискримінацію євреїв, стверджуючи, що в православних, грузинських і вірменських церквах богослужіння велося церковнослов’янською, грузинською та вірменською мовами, у той час як у синагогах було заборонено читати молитви на івриті [4, с. 132]); ліквідація національних районів, здійснення спроби замінити іудаїзм світською єврейською культурою (цю тенденцію один із перших відзначив Сало У. Барон). Останнє було лише тактичним кроком, бо вже з кінця 1930-х рр. будь-які своєрідні культури, які не вписувалися в поняття “інтернаціоналізм” (по суті обмосковлення), піддавалися переслідуванню. Це чекало й світську єврейську культуру.

Пролетарська мораль, що була в основі більшовицької ідеології з початку 1930-х рр., розпочала свій шлях панування в советській домінуючій культурі. Безвірництво стало елементом світогляду в державі. Як було зазначено вище, ідеологи намагалися предметно вивчити особливості різних культів та, при організації масштабного процесу критики релігії і віри, використовувати таку інформацію. Тому, характеризуючи наслідки антирелігійної кампанії, невірно їх узагальнювати для різних релігійних культів. Ще раз акцентуємо увагу на тому, що іудаїзм визначає світогляд та спосіб життя євреїв, а тому і наслідки їхньої дискредитації треба визначати у ширшій площині.

Висновуємо, що євреї були частиною тогочасного суспільства, яке безбожна влада намагалася залякати, перевиховати за допомогою пропаганди. Це мало свій результат: рівень релігійності євреїв зменшився. Частина з них щиро повірила в советські гасла та почала оспівувати нову державу у своїй творчості (Іцик Фефер, Ісаак Кіпніс та ін.) мовою ідиш. Поступово відбувається асиміляція євреїв.

Частина єврейства відмовилася коритися новим нормам та продовжувала вважати себе віруючими, мусючи нелегально виконувати релігійні обряди. Ідеологи й надалі робили спроби впливати на формування суспільних настроїв, негативно оцінюючи таємну діяльність іудеїв, чим сприяли поширенню антисемітських настроїв. З другої половини 1930-х рр. політика державного антисемітизму набирає обертів, її ознакою було обмеження представництва євреїв у державних органах влади та силових структурах [12].

Оголосивши вектор на досягнення інтернаціоналізму, більшовицька влада зробила спробу викорінити культурно-національну ідентичність етносів, що входили до СРСР. Щодо шляхів збереження єврейської ідентичності в советській Україні, то в сучасній науковій літературі існують протилежні точки зору. За однією з них, єдиним способом самосвідомості залишився іудаїзм. За іншою, – своєрідність єврейської культури мала прояв у сімейному житті та побуті. Це питання потребує додаткового вивчення.

Релігійна дискредитація євреїв в УСРР є тільки однією із трагічних сторінок їхнього буття. Репресії, Голодомор, Голокост – випробування, які випали на долю цій етнічній спільноті у ХХ ст. Попри все вона віцїліла, сьогодні є частиною української політичної нації та разом з іншими творить майбутнє країни.

1. Безвірник. Декляматор / М. Терещенко та ін., уложили Мик. і Мих. Качеровські. Харків; Київ : Література і мистецтво, 1931. 207 с.

2. Венгер А. Г., Каковкіна О. М. Єврейська аграрна спільнота Півдня України: господарська та соціокультурна адаптація. *Єврейська національна спільнота в контексті інтеграції українського суспільства*. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 68–114.

3. Вітринська О. В. Підготовка кадрів антиюдейських агітаторів та пропагандистів у міжвоєнний період в Україні. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я*. Миколаїв, 2018. Т. 2. С. 223–232.

4. Вітринська О. В. Політика радянської влади щодо юдаїзму в Україні в 1921–1929 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Полтава, 2016.

5. Жаботинській В. Фельетони. Санкт-Петербург, 1913.

6. Кальян С. Є. Українське єврейство: нашарування ідентичностей. 2008. Вип. 42. С. 277–288.

7. Киридон А. Втілення радянської моделі державно-церковних відносин в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 2005. Вип. 13. С. 274–294.

8. Козерод О. В. Євреї України в 1921 – 1929 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2008.

9. Ленин В. И. Сочинения. т.15. 4-изд, Москва : ОГИЗ, 1947.

10. Ситник О. М. Становище релігії, церкви та духовності в УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2011. № 2. С. 116–121.

11. Спутник атеиста. Москва : Государственное издательство политической литературы, 1959.

12. Щупак І. “Інші”, “чужі” чи ”свої”: євреї в українській історії. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/inshi-chuzhi-chisvoyi-ievreyi-v-ukrayinskii-istoriyi/>.

13. Baron S. W. The Russian Jew under tsars and Soviets. New York: Macmillan Publishing Company, 1964.